

उस्ताद अल्लाउद्दिन खाँ महियरवाले

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - सत्यकथा, संपा. राम पटवर्धन, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, जानेवारी १९७३)

बऱ्याच वर्षांपूर्वी मुंबईला एक अभूतपूर्व कार्यक्रम ऐकायला मिळाला होता. उस्ताद अल्लाउद्दीनखाँ मध्ये सरोद घेऊन बसले आहेत, मागे पं. रविशंकर व उस्ताद अली अकबर सतार व सरोद यांची साथ देत आहेत. आणि सर्वांना तालवाद्याची साथ अल्लारखा यांची, असा तो कार्यक्रम होता! अल्लाउद्दिन खाँसाहेबांचे पं. रविशंकर हे पट्टशिष्य, तर उस्ताद अली अकबर हे तयार सुपुत्र. दोघांनीही अधिकाराने स्वतंत्र स्थान प्राप्त करून घेतलेले. पण त्या दिवशी प्रत्येकजण आपापल्या वाद्याशी इमान राखून वाजवीत होता आणि तरीही कार्यक्रमात चौघांची तोंडे चार दिशांना नव्हती. एकमेकांचे अनुकरण करून, 'मी पण तितकाच तयार' असे दाखविण्यापेक्षा, आपापल्या सांगीतिक प्रतिभेला अनुसरून एक संपूर्ण संगीतविश्व उभारण्याची धडपड प्रत्ययाला येत होती. या वादकांना आपले स्वतःचे वाद्यच नव्हे, तर दुसऱ्या वादनकारांची वाद्येही चांगल्या ओळखीची असल्याचे जाणवत होते; नाही तर वाद्यांवाद्यांतला संवाद असा फुलला नसता!

नंतर आठवतो तो आकाशवाणीचा एक कार्यक्रम, निमंत्रित श्रोत्यांसमोर सादर केलेला... या कार्यक्रमात खाँसाहेबांच्या साथीस प्रख्यात तबलावादक पं. अनोखेलाल होते. आणि श्रोतृवृंद म्हणजे मुंबईतले सारे प्रख्यात संगीतकार. त्या दिवशीचे सरोद वेगळेच वाजत होते. ते अधिक आक्रमक होते. लय आणि ताल यांच्या सूक्ष्म विश्वातले सूक्ष्म भेद समोर उघडले जात होते. तबलजी आणि वादक यांची साठमारी नव्हती; पण बुद्धिबळातली झुंज जरूर होती. वाजवता-वाजवता हाती येणाऱ्या अवघड लयीला घेऊन खाँसाहेब लीलया फिरत होते आणि त्यांच्या पाठीमागून जाताना मी मी म्हणणाऱ्या श्रोत्यांचीही दमछाक होत होती. या दिवशी पाहिला तो खाँसाहेबांचा लढंत लयदार अवतार!

मग आठवते ती १९५८ सालची गोष्ट. त्यांना पद्मभूषण किताब मिळाला होता आणि त्यासाठी ते दिल्लीत आले असता एक खाजगी सत्कार समारंभ झाला होता. खाँसाहेबांचे सरोदवादन अर्थात होणारच होते. भाषणे वगैरे झाल्यावर वादनासाठी पं. पन्नालाल घोष छोटी तंबुरी जुळवीत होते. तंबुरी नीट जुळना. आणि खाँसाहेब चक्क खेकसले पन्नालालजींच्या अंगावर! "अभी तक तानपुरा मिलाना नहीं आता! फिरसे मिलाव". पन्नालालजी हे त्यांचे शिष्य होते हे ठीक. पण स्वतःचे नाव कमावलेले कलावंत शिष्य. आम्ही सारेच चमकलो. पन्नालालजींनी पुन्हा जुळवाजुळव केली. खाँसाहेब लगेच खुषीने फुलून आले. "वा, बेटा, अच्छी समझी है सुरकी सच्चाई तुमको." आणि मग वाजविता वाजविता त्यांच्यातला शिक्षक जागा झाला. त्यांनी मग रियाझाच्या पद्धती दाखविल्या, बोल म्हणून दाखविले आणि त्या वयातही, आपल्याला शिकत असताना शिक्षा कशी होई, हे पटदिशी उभे राहून आंगठे धरून दाखविले!

मला वाटते, या तिन्ही प्रसंगांतून मिळून उस्तादांच्या कर्तृत्वाच्या आलेखाचे अक्ष चांगले स्पष्ट होतात. एक आद्य संगीतकार, एक विद्वान वादनकार आणि एक सच्चा, हाडाचा शिक्षक म्हणून उस्तादांची कामगिरी लक्ष वेधून घेते.

कालदृष्ट्या खाँसाहेबांना पुराणपुरुष म्हटले पाहिजे. १८६२ मधला त्यांचा जन्म. आठव्या वर्षी संगीत शिकण्यासाठी घरातून पळून गेले. बंगाली लोकनाट्य करीत फिरणाऱ्या कंपनीबरोबर भटकले. मग कलकत्यात स्टार थिएटरच्या वाद्यवृंदात मासिक

बारा रुपये पगारावर नोकरी केली. आणि वेगवेगळ्या गुरूंकडे वेगवेगळ्या वाद्यांचे शिक्षण घेत राहिले. असे धाडसी आयुष्यक्रमण करणाऱ्या खाँसाहेबांना वास्तविक पाहाता इतर संगीतअभ्यासकापेक्षा वेगळे गणण्याचे कारण नाही असे वाटेल. कारण, संगीतशिक्षणाची सोय नसलेल्या एकोणिसाव्या शतकात सर्व संगीतकारांचा आयुष्यक्रम असाच असे. पण खाँसाहेबांचा विशेष असा की, अहमद अली आणि मग रामपूरचे वझीर खाँ यांच्याकडून सरोद आपलेसे करीत असता खाँसाहेबांनी उघड्या कानांनी अनेक वाद्ये ऐकली, ती कुशलपणे हाताळली; एवढेच नव्हे, तर द्रष्ट्या वादनकारास योग्य अशा बारकाईने वेगवेगळ्या वाद्यांचे नादविशेष टिपले, त्यांची वादनतंत्रे अभ्यासली. १९१८ मध्ये महियर संस्थानचे राजगुरू झाल्यावर खाँसाहेबांनी चक्क संस्थानचा बँड तयार केला.

वाद्ये एकत्र आणायची तर स्वतः वाद्ये चांगली वाजविणे महत्त्वाचे नसते - दुसऱ्यांकडून वाजणारी वाद्येही नीट समजावी लागतात. आधी भारतात वाद्यसंगीत कमी; त्यात आणि आपापल्या वाद्याची थोरवी गात न बसता दुसरी वाद्ये वाजवायला शिकणे हे दुर्मिळ. खाँसाहेब तर त्याही पुढे गेले. वेगवेगळी वाद्ये कशी एकत्र वागवून घ्यायची, हेच उमजण्याचा त्यांनी घाट घातला. मला वाटते, हे फारच महत्त्वाचे. त्यांना भारतातले एक आद्य वाद्यवंत म्हणायला हवे.

पण खाँसाहेबांचे स्वतःचे वाद्य मात्र सरोद होते. ते वाजवीत मनःपूर्वक आणि त्यात जोष असे. रागरागिण्यांचे भेद मनात स्पष्ट राखून प्रत्येक पलटा अवतरेल याची काळजी घेतलेली जाणवत असे. त्यांना अनेक ध्रुपदे पाठ होती; ख्यालही. पण शब्दांची गडबड असे, कारण त्यांना गायचे नव्हते. मात्र 'जे वाजवीन त्याच्या मागे पक्क्या गायकीचा आधार ठेवीन' ही त्यांची प्रतिज्ञा होती. आणि त्याचे पालन कसोशीने होई. त्यांना पखवाजाची अनेक परणे पाठ असत, कारण वादनात येणारी लयकारी सूक्ष्मपणे तेढी, आणि प्रभावीपणे वेगळी हवी, यावर त्यांचा कटाक्ष होता. स्वरांगात गायकी आणि लयांगात पखवाज, ही पूर्वीच्या वादकांची वैशिष्ट्ये होती. वाद्याच्या कक्षा गायकीने अधिक मर्यादित होत असत. त्या त्या वाद्याच्या स्वतंत्र शक्यतापेक्षा त्यावर गायकी किती व कशी उमटते, हेच महत्त्वाचे मानले जाई. उस्ताद अली अकबर आणि पं. रविशंकर यांनी खाँसाहेबांच्या पुढचा टप्पा गाठला. पण खाँसाहेबांनी आपला टप्पा नीटपणे गाठला होता म्हणूनच हे शक्य झाले. अनेक वाद्यांचे संदर्भ हातात आणि मनात बाळगणाऱ्या या सरोदियाने सतार, सरोद, बासरी इत्यादी अनेक वाद्ये शिकवावीत, हे स्वाभाविक म्हटले पाहिजे. ही वाद्ये स्वतः वाजवीत असल्याने या वेगवेगळ्या वाद्यांत नैसर्गिकपणे काय काय येऊ शकते, याची त्यांना जाणीव होती. याशिवाय मांडणी, मेहनत आणि शिकविणे या सान्या बाबतीत त्यांनी निश्चित पद्धती बसविल्या होत्या असे दिसते. कोणतेही वाद्य वाजविणारा शिष्य हा कलावंत व्हायचा असेल तर होईल, पण तालमीने किमानपक्षी त्याच्या आवाक्यात वाद्य तरी आलेच पाहिजे, असा त्यांचा रास्त आग्रह होता. वाद्यावर प्रभुत्व यावे यासाठी पलटे घोटणे, तालावर प्रभुत्व यावे म्हणून पखवाजाची परणे, आणि वादनातल्या आशयास आधार म्हणून ध्रुपदे, ख्याल यांचा उपयोग करणे, हा त्यांचा अभ्यासक्रम तर्कशुद्ध वाटतो. त्यांची शिकविण्यातली आणि स्वतःच्या नजरेखाली मेहनत करून घेण्यातली कसोशी पाहिली की त्यांच्याविषयीचा आदर अधिकच वाढतो. संगीतकार म्हणतात, "बिकट बताना" - शिकविणे फार अवघड. खरेच आहे ते. कारण, शिकवीत असता कीर्ती, पैसा, मान-सन्मान यांतले काहीच मिळत नसते. प्रत्यक्ष समोर असते ते आपल्या चिकाटीला एक जबरदस्त आव्हान. हे स्वीकारणारा माणूस हाडाचा शिक्षक हवा. खाँसाहेब तसे निश्चित होते. शिकवीत राहण्यातले हर क्षणाचे हौतात्म्य त्यांनी आयुष्यभर पत्करले; आणि तेही हसतमुखाने. त्यांच्याकडे शिष्यांची रीघ लागली. शिष्यांना त्यांची दारे सदा उघडी होती, आणि हात विद्या देण्यात सढळ होता.

आणि मौज अशी की, हे सारे घरंदाज, सनातनी, खानदानी विद्येचे भार वाहात असतानाही खाँसाहेब परदेशी जाऊन उदयशंकरांच्या पथकाबरोबर वाजवत होते; नृत्य-नर्तक यांना कमी लेखत नव्हते. कालीपूजा आणि पुराण, मोहरमचे रोजे आणि देवादिकांच्या तसबिरी - सारे काही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात सामावले जात होते. ध्रुपद गाणाऱ्याने ख्याल, ख्यालियाने ठुमरी, गायकाने वादन आणि वादकाने नृत्य कनिष्ठ मानावे, मुसलमानाने संगीतविद्या आपली मिरासदारी मानावी, मुसलमानांनी आमची विद्या भ्रष्ट

केली असे हिंदूनी म्हणावे, ह्या गोष्टी ज्या काळात नित्य घडत होत्या त्याच काळात खाँसाहेबांनी यापलीकडे जावे यात काय दिसते? सुधारणावादाचा जन्मजात अंगीकार, की संगीतावरच्या निष्ठेची भेद पुसण्याची शक्ती, की एकोणिसाव्या शतकात भारतातले वातावरण भारून टाकणाऱ्या, सर्वांगीण सांस्कृतिक, सामाजिक पुनरुज्जीवनाच्या लाटेला एका संवेदनशील जीवनाने दिलेला पडसाद? या प्रश्नांना उत्तरे शोधणे अवघड आहे. पण हे प्रश्न खाँसाहेबांच्या संदर्भात विचारावे लागतात यात त्यांचे मोठेपण आहे. त्यांचा मोठेपणाही पारदर्शक आहे. देवादिकांच्या तसबिरी आणि कुराण-गीतादी धर्मग्रंथ, वेगवेगळी वाद्ये आणि खानदानी बंदिशींच्या वह्या, याबरोबरच आपल्या लहान-थोर शिष्यांची छायाचित्रेही अभिमानाने जपणारे उस्तादजी मोठे होते हे पटवून घ्यायला लागत नाही.

उस्ताद अल्लाउद्दीन खाँ महियरवाले जेव्हा सहा सप्टेंबरला नादब्रह्मात विलीन झाले तेव्हा संगीतातला एक महत्त्वाचा शिक्षणाध्याय लिहून पुरा झाला.
